

Tadej Pavkovič*

Razvoj koncepta pasme in pasemskega razvrščanja goveda na Kranjskem v 19. stoletju

Ključne besede

pasme, klasifikacija, živinoreja, govedoreja, agronomija, Kranjska kmetijska družba, kmetijski strokovnjaki

Povzetek

Prispevek obravnava razvoj koncepta pasme in pasemsko razvrščanje goveda na Kranjskem v 19. stoletju. Oba procesa sta raziskana z analizo arhivskih in objavljenih tiskanih virov. Članek moderni koncept pasme in sistem pasemskega klasificiranja obravnava kot obliko vednosti, ki se je legitimirala z metodami opazovanja in merjenja, s čimer se je tudi distancirala od drugih predhodnih in obstoječih sistemov klasificiranja kmečkih živali. Pasma so podrobneje opredelili in standardizirali kmetijski strokovnjaki z objavo kmetijske literature, ki je opisovala lastnosti izbranih obstoječih pasem, določala kriterije za pripadnost živali tem pasmam in predlagala rejske prakse za ohranjanje pasem. Obravnavano klasificiranje se je razvilo in bilo uveljavljeno pod vplivi ekonomskih interesov države, kmetijskih družb in kmetijskih strokovnjakov ter velikih živinorejcev, ki so spodrinili predhodne sisteme klasificiranja in oblikovali ter institucionalizirali pojmovanje izbranih pasem.

The Development of the Breed Concept and Cattle Classification in 19th-Century Carniola

153

Keywords

breeds, classification, animal husbandry, cattle husbandry, agronomy, Carniolan agricultural society, farming experts

* Doktorski študent zgodovine, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana
pavkovic.tadej@gmail.com | <https://orcid.org/0009-0002-1244-7427>

Abstract

The paper examines the development of the breed concept and the breed classification of cattle in Carniola in the 19th century. Both processes are explored through the analysis of archival and published printed sources. The paper considers the modern breed concept and the system of breed classification as a form of knowledge that legitimised itself through methods of observation and measurement, thus distancing itself from previous classification systems. Breeds were more precisely defined and standardized by agricultural experts through the publication of farming manuals. These manuals described the characteristics of selected existing breeds, established criteria for an animal's belonging to a particular breed, and proposed breeding practices to preserve the breeds. The discussed classification system evolved and became established under the influence of economic interests –driven by the state, agricultural societies, agricultural experts, and large-scale livestock breeders. These actors displaced earlier classification systems and shaped, as well as institutionalized, the understanding of selected breeds.

Uvod

Pasme se pogosto interpretira kot transhistorične kategorije udomačenih živali.¹ Vendar pa pasma še danes ni enotno opredeljena kategorija.² Pasme niso del temeljne biološke taksonomije in kot takšne niso vključene v sistem opredeljevanja podskupin vrst z latinsko taksonomsko nomenklaturu.³ Avtorji sodobnih raziskav humanističnih in naravoslovnih ved o zgodovini kmetijskih živali na Slovenskem so se v svojih delih posvetili tudi iskanju in obravnavi »pasem« v obdobjih pred modernim razvojem dotične kategorije in sistema razvrščanja.⁴

¹ Za pregled osnutkov članka in predloge za izboljšanje bi se rad lepo zahvalil Svitlu Komelu, Daši Ličen, Borutu Toškanu in Žigi Zwitteru.

² Edini skupni imenovalec različnih pojmovanj kategorije pasme naj bi bila določena fenotipska podobnost živali iste pasme. Agustin Blasco, »Animal Breeding Methods and Sustainability«, v: *Animal Breeding and Genetics: A Volume in the Encyclopedia of Sustainability Science and Technology, Second Edition*, ur. Matthew L. Spangler (New York: Springer, 2022), 8.

³ Juliet Clutton-Brock, *A Natural History of Domesticated Mammals* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 42.

⁴ Za argumentacijo rabe termina »kmetijske živali« gl. Aleksandra Žigo Jonozovič, »Problematika terminov 'prostoživeče', 'gojene' in 'rejne' živali vslovenski zakonodaji«, *Acta*

S pojmovanjem preteklih zgodovinskih kategorij kmetijskih živali kot modernih pasemskih kategorij so enačili različne sisteme klasificiranja, ki so se razvili in bili v rabi za specifične namene v konkretnih zgodovinskih okoliščinah.⁵

Pričujoči članek razvoj kategorije pasme raziskuje v obdobju modernih znanosti in institucionalizirane agronomske vednosti. K zgodovini koncepta pasme pristopa z raziskavo praks razvrščanja kmetijskih živali, ki so se oblikovale pod vplivi moderne promocije in širjenja živinorejskih tehnik, kot sta izbira živali za parjenje z namenom reje enotnih skupin živali želenih lastnosti in vodenje

agriculturae Slovenica 90, št. 2 (2007): 103, <https://doi.org/10.14720/aas.2007.90.2.14959>. Za raziskave izvora sodobnih pasem kmetijskih živali v predhodnih obdobjih na polju zgodovinopisja v 20. stoletju gl. Vilko Novak, »Živinoreja«, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, zv. 1 (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970), 378, 386–94; in Marijan Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1964), 136, 138; za etnološko delo iz 21. stoletja gl. Inja Smerdel, »'Bol si pámetæn ku člówk,' je rekel volu? O razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta«, v: *Slavenski zbornik*, ur. Janko Boštjančič (Vrhnika: Galerija 2, 2005), 348–49. Pasma kmetijskih živali na območju Republike Slovenije so popisali slovenski zootehniki v delu Andrej Šalehar et al., *Razvoj pasem domačih živali v Sloveniji: prvotne, izgubljene in pretopljene pasme* (Rodica: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za zootehniko, 2014), 11. Gl. tudi Metka Žan Lotrič, Andrej Šalehar, Drago Kompan, »Geography of Cika Cattle Breed«, *Acta agriculturae Slovenica* 100, št. 2 (2012): 139–48, <https://doi.org/10.14720/aas.2012.100.2.14413>. Pol stoletja prej je veterinar Ante Stefančič v 60. letih 20. stoletja pisal o »ilirskem govedu« kot o »najstarejš[i] pasm[i] slovenskih krajev«. Ante Štefančič, *Začetek in razvoj veterinarstva na Slovenskem do prve svetovne vojne = Anfang und Entwicklung des Veterinärwesens in Slowenien bis zum ersten Weltkrieg* (Ljubljana: SAZU, 1966), 17.

- ⁵ Gl. Harriet Ritvo, *The Platypus and the Mermaid: And Other Figments of Classifying Imagination* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 78. O kategorizacijah živali v antični Grčiji gl. Wolfram Martini, Jochem Küppers, Manfred Landfester, »Griechische Antike«, v: *Mensch und Tier in der Geschichte Europas*, ur. Peter Dinzelsbacher (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2000), 74–76. O srednjeveških in zgodnjenovoveških klasifikacijah gl. Peter Dinzelsbacher, »Mittelalter«, v: *Mensch und Tier in der Geschichte Europas*, ur. Peter Dinzelsbacher (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2000), 255–63; Keith Thomas, *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500–1800* (London: Penguin Books, 1984), 51–70; Oksana Timofeeva, *Zgodovina živali*, prev. Aleksandra Rekar (Ljubljana: Maska, 2019), 85–86. Za območje Štajerske v zgodnjem novem veku gl. razvrščanje goveda v Gospostvu Freudenau leta 1705 na »švicarske« in »domače« vlečne in nevlečne vole, krave, bike in teleta in telice gl. Tadej Pavković, »Govedo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem v 16. ter 17. stoletju« (magistrsko delo, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani), 69.

dokumentacije (npr. seznamov zaskokov in pedigrejev) o parjenju.⁶ Ob klasificiranju je pozornost v prispevku posvečena tudi živinorejskim principom parjenja. S tem vzpostavljam dva vidika istega glavnega argumenta. Po eni strani prikazujem zgodovinski razvoj pasemskega klasificiranja in njegove odmike od drugih preteklih in sočasnih sistemov klasificiranja, ki so temeljili na različnih parametrih in metodah za razvrščanje, saj so klasificirali kmetijske živali, večinoma vzrejene z drugačnimi živinorejskimi principi parjenja.⁷ Po drugi strani pa poudarjam povezavo med zgodovinskimi razmerami, živinorejskimi praksami in vednostjo pasemskega kategoriziranja kmetijskih živali, ki jih ni smiselno obravnavati ločeno, saj ravno različne zgodovinske razmere in živinorejske prakse pojasnjujejo nastanek ter uveljavitev različnih kategorij.

Živinorejske prakse parjenja živali so vplivale na spoznanja na širšem področju vednosti o naravi. V prispevkih s področja zgodovine znanosti je bilo doslej veliko pozornosti posvečene vplivom umetne selekcije kmetijskih živali na pojmovanje narave živih organizmov. Francoski zgodovinar narave Georges-Louis Leclerc (Buffon) je sredi 18. stoletja izvajal poizkuse parjenja med psmi in volkovi ter ovcami in kozami, ki so mu služili kot osnova za opredelitev kategorije živalske vrste (*species*). Vrste je tako sprva definiral kot skupine organizmov, ki so zmožni uspešnega razmnoževanja in prenosa svojih lastnosti na potomce.⁸

Tudi angleški biolog Charles Darwin je v *O nastanku vrst* (1859), v katerem je utemeljil teorijo naravne selekcije, uvodno poglavje posvetil predstavitvi praks in učinkov umetne selekcije domačih živali. Darwin je bil nadrobno seznanjen z dosežki kmetov pri reji namenskih kmetijskih živali in je od živinorejcev prevzel nekatere ideje, kot je ideja o telegoniji. V skladu s to zamislijo naj bi potomci določene samice lahko prevzeli biološke dedne lastnosti predhodnih partnerjev

⁶ Za živinorejske tehnike gl. Janez Zalokar, *Umno kmetovanje in gospodarstvo* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1854), 132–36. Za vodenje dokumentacije o parjenju gl. Enrique Ucelay Da Cal, »The Influence of Animal Breeding on Political Racism«, *History of European Ideas* 15, št. 4–6 (1992), 719–20, [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(92\)90083-O](https://doi.org/10.1016/0191-6599(92)90083-O); Donna Landry, »Habsburg Lipizzaners, English Thoroughbreds and the Paradoxes of Purity«, v: *Horse Breeds and Human Society: Purity, Identity and the Making of the Modern Horse*, ur. Kristen Guest in Monica Mattfeld (London: Routledge, 2020), 27–28; Clutton-Brock, *Domesticated Mammals*, 47.

⁷ Gl. npr. Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*, 138.

⁸ Paul L. Farber, »Buffon and the Concept of Species«, *Journal of the History of Biology* 5, št. 2 (1972): 262–63, 265–68, 271–72, 276–77, <https://doi.org/10.1007/BF00346660>.

te samice.⁹ Darwin sam se je posvečal reji golobov, pridobljene rezultate pa uporabil za argumentiranje teorije o evoluciji.¹⁰ Slovenski antropolog Bojan Baskar je nedavno opozoril na vplive rejskih praktičnih vednosti na biologijo: »Sredi 19. stoletja je bila praktična rejska izkušnja za zoologa že neizogibna, saj se je biologija zdaj utemeljevala kot moderna eksperimentalna znanost.«¹¹

Raziskave s področja zgodovine znanosti so obravnavale tudi povezave med razvojem sistema kategorizacij udomačenih živali in razvojem rasizma, vplive živinorejskih idej in tehnik umetne selekcije na evgeniko, vlogo kmetijskih živali kot taksonomskih modelov za razvrščanje drugih organizmov v delih razsvetljenskih filozofov narave v 18. stoletju, ter povezave med rejo živali in pojmovanjem koncepta biološkega dedovanja. Nekaj zanimanja je bilo nazadnje posvečenega tudi vplivom razvoja živinorejskih tehnik parjenja na oblikovanje živinorejskih vednosti in razvoj koncepta pasme.¹²

⁹ Blasco, »Animal Breeding«, 6; Da Cal, »Influence of Animal Breeding«, 720. Gl. tudi Ritvo, *Platypus*, 70.

¹⁰ James A. Secord, »Nature's Fancy: Charles Darwin and the Breeding of Pigeons«, *Isis* 72, št. 2 (1981): 164–65, <https://doi.org/10.1086/352717>; Margaret E. Derry, *Masterminding Nature: The Breeding of Animals, 1750–2010* (Toronto: University of Toronto Press, 2015), 32–33; Nicholas Russell, *Like Engend'ring Like: Heredity and Animal Breeding in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 4–5.

¹¹ Bojan Baskar, »Mesto kmetijskih živali v 'večvrstni etnografiji'«, *Svetovi: revija za etnologijo, antropologijo in folkloristiko* 1, št. 2 (2023): 18, <https://doi.org/10.4312/svetovi.1.2>. Gl. tudi Da Cal, »Influence of Animal Breeding«, 720.

¹² Za navezavo na rasizem gl. npr. Da Cal, »Influence of Animal Breeding«, 720–25; Mckenzie Cooley, *The Perfection of Nature: Animals, Breeding, and Race in the Renaissance* (Chicago: University of Chicago Press, 2022), 49–68; Amir Zelinger, »Race and Animal-Breeding: A Hybridized Historiography«, *History and Theory* 58, št. 3 (2019): 362–64, 367–69, <https://doi.org/10.1111/hith.12122>; za evgeniko gl. Will Alexander, »Eugenics and Animal Science: Two Birds of a Feather or a Horse of a Different Color«, *The Alexandrian* 3, št. 1 (2014); Barbara A. Kimmelman, »The American Breeders' Association: Genetics and Eugenics in an Agricultural Context, 1903–13«, *Social Studies of Science* 13, št. 2 (1983): 163–204, <https://doi.org/10.1177/030631283013002001>; Zelinger, »Race and Animal-Breeding«, 365, 370–73; Neil Pemberton, Julie-Marie Strange, Michael Worboys, »Breeding and Breed«, v: *The Routledge Companion to Animal-Human History*, ur. Hild Kean in Philip Howell (New York: Routledge, 2018), 393–94; Margaret E. Derry, »Purity: Its Role in Livestock Breeding and Eugenics, 1880–1920«, *Agricultural History* 97, št. 4 (2023): 580–609, <https://doi.org/10.1215/00021482-10795875>; Gabriel N. Rosenberger, »No Scrubs: Livestock Breeding, Eugenics, and the State in the Early Twentieth-Century United States«, *Journal of American History* 107, št. 2 (2020): 362–87, <https://doi.org/10.1093/jahist/jaaa179>. Za kmetijske živali kot taksonomske modele gl. Ritvo, *Platypus*, 40–41; za vpliv reje živali na pojmovanje

Članek vpeljava koncepta pasme prikazuje kot uveljavitev temeljnega gradnika agronomske vednosti za razvrščanje kmetijskih živali, ki je spremenila pojmovanje živali na področju agronomskih znanosti, na ravni državne administracije in med večino prebivalstva, ki se je ukvarjala z živinorejo. Obravnavana agronomska vednost se je razvijala v odnosu do laičnega oziroma kmečkega kategoriziranja živali in se od tega skušala distancirati ter pasme utemeljiti z metodami merjenja, popisovanja in primerjanja.¹³ Pasemsko razvrščanje so promovirale tudi državne oblasti. Državno promocijo tega sistema razvrščanja in spodbujanje reje enotnih pasemskih skupin kmetijskih živali lahko pojmuje kot tehniške oblasti, ki jih je Foucault analiziral s pojmom anatomo- in bio-politike, saj so uresničevale ekonomske in državne interese, značilne za dobo.¹⁴

Zgodovino pasemskega razvrščanja je smiselno proučevati skozi konkretne in lokalne rejske prakse, ki so oblikovale raznolike koncepte pasem in metode razvrščanja. Prispevek razvoj pasemskega razvrščanja analizira na primeru klasificiranja goveda na Kranjskem v 19. stoletju. Za članek so bili analizirani pisni in tiskani viri ustanov in posameznih avtorjev. Kot najobetavnejši so se izkazali dokumenti državnih institucij, ki so se od 18. stoletja naprej posvečale popisu stala in značilnosti kmetijskih živali. Ključno vlogo kategoriziranja

biološkega pojmovanja gl. Roger J. Wood, »The Sheep Breeders' View of Heredity Before and After 1800«, v: *At the Crossroads of Biology, Politics and Culture, 1500–1870*, ur. Staffan Müller-Wille in Hans-Jörg Rheinberger (Cambridge: MIT Press, 2012); gl. tudi Sarah Wilmot »Breeding Farm Animals and Humans«, v: *Reproduction: Antiquity to the Present Day*, ur. Nick Hopwood, Rebecca Flemming in Lauren Kassell (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 402–5; za vpliv živinorejskih tehnik na oblikovanje živinorejskih vednosti in koncepta pasme gl. npr. John Borneman, »Race, Ethnicity, Species, Breed: Totemism and Horse-Breed Classification in America«, *Comparative Studies in Society and History* 30, št. 1 (1988): 30, <https://doi.org/10.1017/S0010417500015036>; Ritvo, *Platypus*, 75–84; Harriet Ritvo, *The Animal Estate: The English and Other Creatures in Victorian England* (Cambridge: Harvard University Press, 1987), 82–84; Da Cal, »Influence of Animal Breeding«, 720–25; Ulrike Heitholt, »'Schön ist, was Schönes leistet'. Zum Zusammenspiel von Körperform, Gesundheit und Leistungsfähigkeit in der Rinderzucht des 19. Jahrhunderts«, *Body Politics. Zeitschrift für Körpergeschichte* 11, št. 15 (2023): 102–7; Wilmot, »Breeding Farm Animals«, 399–405.

¹³ Prim. Michel Foucault, *Besede in reči: arheologija humanističnih znanosti*, prev. Samo Tomšič in Ana Žerjav (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010), 173–74.

¹⁴ Čeravno Michel Foucault ni obravnaval biopolitike v odnosu do živali, britanski sociolog Richard Twine argumentira smiselnost pojmovanja sodobnih zootehnikov kot specializiranih biopolitikov, ki oblikujejo živalska telesa. Richard Twine, *Animals as Biotechnology: Ethics, Sustainability and Critical Animal Studies* (London: Earthscan, 2010), 86–87.

kmetijskih živali na Kranjskem sta odigrali Družba za poljedelstvo in koristne umetnosti v Ljubljani (1767–1787) in njena naslednica Kranjska kmetijska družba (1820–1920).¹⁵ Tovrstne družbe so se v Habsburški monarhiji in drugih evropskih državah od 18. stoletja naprej uveljavile z namenom oblikovanja agrarne politike, razvoja kmetijskih tehnik in širjenja novih izumov med kmečko prebivalstvo.¹⁶ Kranjska kmetijska družba je v drugi polovici 18. stoletja združevala zlasti fiziokratsko usmerjeno plemstvo in sloj višjega uradništva na Kranjskem, od 19. stoletja naprej pa sloje državnih in deželnih funkcionarjev, duhovščine in podeželskih izobražencev.¹⁷ Še leta 1840 so bili v družbo včlanjeni le štirje kmetje.¹⁸ Eden od načinov širjenja svojih politik je bilo tudi izdajanje tiskanih glasil, kot so bile *Kranjske kmetijske in rokodelske novice*, ki naj bi bralce »spodbujale k modernizaciji kmetijstva, uvajanju novih fiziokratskih metod, orodij in kultur.«¹⁹

Članek po tem uvodu v drugem poglavju oriše nekatere ekonomske okoliščine, državne in deželne institucije ter akterje, ki so pomembneje vplivali na pasesko klasificiranje goveda na Kranjskem. V tretjem in četrtem poglavju sta

¹⁵ Ema Umek, »Kranjska kmetijska družba: 1767–1787«, v: *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 29, št.1 (2006): 1–34; Vlado Valenčič, »Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura«, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, ur. Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter, zv. 1 (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970), 532, 542.

¹⁶ Umek, »Kranjska kmetijska družba«, 3; Peter Vodopivec, »O kmetijskih družbah na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem v predmarčni dobi«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 48, št. 1 (2008): 8–9; Andrej Sušjan in Stanislav Južnič, »The Carniolan Society for Agriculture and Useful Arts 1767–87: Promoting Practical and Theoretical Knowledge Based on Cameralist and Physiocratic Ideas«, *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 107, <https://doi.org/10.1017/S0067237818000115>; Ernst Bruckmüller, »The Agricultural Society of Vienna and its Connections to Southern and Western Europe Between 1812 and 1857«, *Acta Histriae* 28, št. 2 (2020): 280–81, <https://doi.org/10.19233/AH.2020.15>.

¹⁷ Umek, »Kranjska kmetijska družba«, 5–7.

¹⁸ Valenčič, »Organizacije za napredek«, 525. O majhnem številu predstavnikov kmečkega stanu v kmetijski družbi beri tudi Vodopivec, *O kmetijskih družbah*, 10–11.

¹⁹ Irena Selišnik in Marta Verginella, »Kmetijske in rokodelske novice«, v: *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*, ur. Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2021), 147. V letu 1845 so bili na *Novice* večinoma naročeni duhovniki (Franc Rozman, »Socialna struktura naročnikov 'Novic' v letu 1845«, *Zgodovinski časopis* 24, št. 1–2 [1970]: 81–89), leta 1863 so največje skupine predstavljali gospodarstveniki, uradniki in duhovniki (Selišnik in Verginella, »Kmetijske in rokodelske novice«, 156).

predstavljena poizkusa klasifikacij goveda pod taktirko članov Kranjske kmetijske družbe, pri čemer v četrtem poglavju obravnavam sodelovanje Kranjske kmetijske družbe in državnih oblasti pri klasifikaciji pasem goveda na Kranjskem in območju Alp. V petem poglavju pa predstavljam razvoj žanra literature, ki je skušal uveljaviti pasemsko razvrščanje kmetijskih živali.

Zgodovinske okoliščine uveljavitve pasemskega razvrščanja v Habsburški monarhiji

Človeške družbe so živali klasificirale že vsaj od antike.²⁰ V 19. stoletju se je kategoriziranje kmetijskih živali razvilo v sistematična terenska opazovanja živali v natančneje opredeljenih okoljih, ki je postopoma spodrinilo obstoječe načine razvrščanja. Rezultate raziskav so avtorji objavili in uveljavili v moderni agronomski znanosti, ki se je tedaj vzpostavila in institucionalizirala. Poglavje razvoj pasemskega klasificiranja raziskuje z obravnavo naslednjih izhodiščnih vprašanj: kaj je spodbudilo takšna klasificiranja? Kdo je živali klasificiral in kdo je po izvedeni klasifikaciji promoviral razvrščanje živali po pasmah? Na kakšne načine sta bila sistem pasemskega razvrščanja in definirane pasme pojasnjena in uveljavljena med večinskim kmečkim prebivalstvom? V poglavju so orisani nekateri zgodovinski dejavniki, ki pojasnjujejo razloge za izvedbo in namene pasemskega klasificiranja. Pozornost je posvečena uveljavitvi akterjev teh klasificiranj, ki so pod okrilji kmetijskih organizacij in države oblikovali kriterije za klasificiranje in razpoznavanje obstoječih pasem kmetijskih živali.

Moderne načine pasemskega klasificiranja kmetijskih živali v Habsburški monarhiji so spodbudili sočasni načini promocije ekonomske produkcije državnih gospodarstev, med drugim tudi mednarodni kmetijski sejmi, na katerih so države udeleženske predstavljale kmetijska orodja, pridelke in živino.²¹ O enem tovrstnih sejmov priča katalog Avstrijskega ministrstva za kmetijstvo, trgovino in javna dela, o razstavnih objektih in pasemskih živalih v Parizu v letih 1856 in 1857, na katerem naj bi Avstrijo in njene kmetijske pridelke ter živali predstavljali

²⁰ Gl. op. 5.

²¹ Za promocijo pasem kmetijskih živali v Veliki Britaniji v drugi polovici 18. stoletja gl. Margaret E. Derry, *Made to Order: The Designing of Animals* (Toronto: University of Toronto Press, 2022), 17–21; Mark Overton, *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 113–14; Ritvo, *Platypus*, 75.

izbrani posestniki.²² Za oceno predloga avstrijskih razstavnih objektov in živali je skrbel odbor Ministrstva za notranje zadeve, ki je v materialnem interesu domačih razstavljalcev – te je ministrstvo podprlo finančno – videl možnost širjenja dobrega glasu o kakovosti kmetijstva v državi. Odbor je v poročilu zabeležil, da avstrijsko razstavno govedo v francoskem programu ni bilo podrobneje predstavljeno po pasmah, kar je razložil s slabšim poznanjem avstrijskih pasem v Franciji in zaključil, da bodo poslani posamezniki s promocijo izbranih pasem na razstavi spodbudili mednarodno zanimanje za avstrijske pasme, kar naj bi vodilo v ekonomsko korist domačih kmetovalcev.²³ Zanimanje za sistematično klasificiranje kmetijskih živali lahko vidimo kot posledico državne gospodarske politike za večanje donosnosti živinoreje in razvoja ekonomskih razmer, ki so živinorejce in državo vodili v oblikovanje in promocijo mednarodno vidnih pasem kmetijskih živali. V tem kontekstu moramo razumeti tudi državna prizadevanja za usmerjanje živinoreje večinskega kmečkega prebivalstva v rejo izbranih pasem in promocijo želenih kakovosti teh pasem.

Državne oblasti v Habsburški monarhiji so uveljavitev določenih pasem goveda in drugega goveda izbranih lastnosti med lokalnim kmečkim prebivalstvom spodbujala z nagradami.²⁴ Eno takšnih nagrajevanj je bilo 30. januarja 1869 predstavljeno v *razglasu* Glavnega odbora cesarsko kraljeve kmetijske družbe kranjske. Dvojezični slovensko-nemški dokument opisuje prednostno nagrajevanje goveda *murcidolskega, belanskega, marijnodvorskega in pincgavskega* »plemena«, kot so v slovenščino tedaj prevajali termin »Race/Rasse«, ki so ga kasneje prevajali z izrazom »pasma«.²⁵ Premije so bile namenjene tudi potomcem par-

²² SI AS 533, Kranjska kmetijska družba v Ljubljani, š. 5, fasc. A6 (1851–1890): Ausstellungen (London 1851, Pariz 1855 ...), *Allgemeine Ausstellung für Vieh, Ackerbauwerkzeuge und Ackerbauprodukte*.

²³ SI AS 533, Kranjska kmetijska družba v Ljubljani, š. 5, fasc. A6 (1851–1890): Ausstellungen (London 1851, Pariz 1855 ...), A. *Bericht des zum Zwecke der Beschickung der allgemeinen Anstellung für Vieh, Ackerbau=Wekzeuge und Ackerbau=Producte in Paris bestellten Comités*, 1–3. Ulrike Heithold omenja, da je bilo švicarsko in angleško pasemsko govedo zelo popularno na mednarodni razstavi v Parizu leta 1855. Heitholt, »‘Schön ist, was schönes Leistet’«, 103–4.

²⁴ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Razglas, kako se bodo državne premije za izboljšanje goveje živine na Kranjskem delile*.

²⁵ Pasma je sopomenka za izraz plemo, ki se začne uporabljati konec 19. stoletja. Gl. npr. Franjo Dular, *Umna živinoreja: slovenskim gospodarjem v pouk, II. knjiga, O pasmah in umni reji domače živine* (Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celovcu, 1895), 12–14. V prispevku izraza plemo in pasma uporabljam kot sopomenki.

jenja med različnimi omenjenimi plemeni ali potomci omenjenih plemen in lokalnega kranjskega goveda, v zadnjem koraku pa tudi »lepim in dobrim« primerkom lokalnega goveda. Kot glavni ocenjevalec bikov, krav in telet je bil v dokumentu opredeljen glavni odbor Kranjske kmetijske družbe.²⁶ Spodbujanje reje živine določenih pasem in lokalne živine zelenih lastnosti je država zaupala kmetijski družbi, ki je z izbiranjem živali za nagrajevanje (so)oblikovala zahteve državne ekonomske politike in bila s tem etablrirana kot ključni akter v izvrševanju državne politike v živinoreji.

Sočasno s spodbujanjem reje specifičnih plemen je potekalo tudi širjenje vednosti pasemskega klasificiranja. Poimovanje koncepta pasme, v skladu z literaturo iz druge polovice 19. stoletja, so med kmečkim prebivalstvom v Habsburški monarhiji – ki je prej skupine goveda razlikovalo vsaj po barvah, vzorcih ter morebitno povezavo med izstopajočo kakovostjo in poreklom²⁷ – uveljavljale kmetijske šole, ki so delovale pod okrilji kmetijskih družb. Pasemsko razvrščanje in razumevanje lastnosti posameznih pasem so oblikovala učna gradiva s slikami, ki so ponazarjale izgled posamičnih pasem. Ključna je bila ponazoritev mer izbranih delov telesa, ki so jih avtorji imeli za pomembne pri pasemskem razločevanju.²⁸

Aktivno vlogo v vzpostavitvi in uveljavitvi sistema pasemskega razvrščanja kmetijskih živali so odigrali kmetijskih strokovnjaki, ki so se v Habsburški monarhiji uveljavili v prvi polovici 19. stoletja. Svoje ideje so promovirali v kmetijskih priročnikih, ki so jih med drugim – ob promociji principov parjenja, vrednotenja kakovosti živali in identificiranja ter zdravljenja bolezni – posvetili tudi opredelitvi pasem kmetijskih živali. Pasma so določili z objavo kriterijev, ki so jih utemeljevali z metodami meritve izbranih telesnih razmerij (npr. dolžine in širine

²⁶ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Razglas, kako se bodo državne premije za izboljšanje goveje živine na Kranjskem delile*.

²⁷ Pavković, »Govedo«, 37–78.

²⁸ Gl. naročilnico za učne pripomočke, ki so jih promovirali prodajalci učbenikov za potujoče učitelje kmetijstva. Naročilnica za nemški učbenik, ki jo je leta 1871 prejela Kranjska kmetijska družba, je poudarjala koristne vsebine v učbeniku, med drugim tudi slike z verodostojnimi razmerji delov telesa za izbrane pasme za učenje prepoznavanja teh pasem. SI AS 533, Kranjska kmetijska družba v Ljubljani, š. 3, fasc. A5 (1834–1896): Ackerbauschule, *Wandtafeln für den Naturwissenschaftlichen Unterricht*.

Kuh der mariahofer Race.

Slika 1: Primer vizualnega prikaza krave marijadvorske pasme, ki je bila ponazorjena v knjigi o kmetijstvu na Štajerskem sredi 19. stoletja.
Hlubek, *Die Landwirthschaft des Herzogthumes Steiermark*, Taf. XI.

glave, razdalje med konicami rogov, dolžine in širine hrbta) in s tehnikami vizualnega prikaza tipičnih predstavnikov pasem v profilu (slika 1).²⁹

Podrobnejšo teoretsko in metodološko opredelitev klasificiranja živali kmetijski strokovnjaki v večini obravnavanih kmetijskih priročnikov sicer niso pojasnili.³⁰ Avtorji so v delih navajali obstoj določenih pasem v obravnavanih okoljih, jih

²⁹ Gl. npr. Franz Xaver Hlubek, *Die Landwirthschaft des Herzogthumes Steiermark als Festgabe für die Mitglieder der X. Versammlung Deutscher Land- und Forstwirthe, nach den Eingaben der Filialen der K. K. Steiermärkischen Landwirthschafts-Gesellschaft* (Graz: J. A. Kienreich, 1846), 116–22.

³⁰ Janez Bleiweis, *Nauk od reje domače živine* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1858); Janez Bleiweis, *Nauk o umni živinoreji* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1871); Dular, *Umna živinoreja*; Franc Govekar, *Umni živinorejec s posebnim ozirom na govedje* (Celovec: Družba sv. Mohora,

poimenovali in opredelili z nekaterimi lastnostmi, niso pa pojasnili parametrov za opredelitev teh pasem. Kako so razumeli kategorijo pasme? In zakaj nekaterih skupin živali niso imeli za pasme, temveč so jih klasificirali v druge kategorije?

Delno razlago sem uspel najti le v delu o kmetijskih znanjih iz leta 1853, ki jo je napisal profesor gozdarstva in kmetijstva na številnih avstrijskih šolah in član tako Štajerske kot Kranjske kmetijske družbe Franc Ksaver von Hlubek. Ta je v publikaciji predstavil osnovno pojmovanje pasem in pogojev za njihovo klasifikacijo. Prvič, Hlubek je kot ključni dejavnik pri oblikovanju in ohranjanju lastnosti obstoječih pasem razumel okolje, obstoj različnih pasem pa pripisal delovanju raznolikih okolij. In drugič, kot pasme je pojmoval enotne skupine živali, pri čemer morajo potomci iz parjenja pripadnikov iste pasme dedovati vidne lastnosti svojih staršev. Zaradi teh dejavnikov Hlubekov sistem ne dopušča ustvarjanja novih pasem. Potomci parjenja dveh različnih pasem po tej interpretaciji niso člani nove pasme. Takšna skupina naj namreč v teku časa ne bi ohranjala bioloških lastnosti svojih staršev, temveč bi se skozi čas prilagodila na okolje, njeni člani pa bi postali neločljivi od drugih predstavnikov vrste, ki so se razvili v takšnem okolju. Razvoj bi torej pripeljal v eno od že obstoječih pasem. Potomce različnih pasem je Hlubek kategoriziral v skupino »mešancev« (*Blendling*),³¹ prav to pojmovanje pa je ključno za razumevanje rezultatov klasificiranja goveda na Kranjskem, ki bo predstavljeno v naslednjem poglavju.

Popis plemen goveda na Kranjskem

Pasemsko klasificiranje ni vedno vodilo do razvrstitve kmetijskih živali v uveljavljene pasemske kategorije ali do definiranja novih pasemskih kategorij. Kmetijski strokovnjaki vseh obstoječih skupin živali niso imeli za primerne za klasifikacijo v pasme. Kaj se je zgodilo s takšnimi živalmi? V kakšne skupine so bile klasificirane? Poglavje analizira dokument o enem prvih primerov sistematičnega klasificiranja pasem na Kranjskem. Izpostavlja vpliv poznavanja lokalnih ekonomskih dejavnikov in živinorejskih tehnik na razumevanje lastnosti živali za klasificiranje ter na razvoj in uveljavitev nepasemskih kategorij v pasemskem sistemu klasificiranja.

1872); Hlubek, *Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark*; Janez Zalokar, *Umno kmetovanje in gospodarstvo* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1854).

³¹ Hlubek, *Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark*, 230–36, 340–45.

Začetkom pasemskega razvrščanja lahko natančneje sledimo v zgodovinskih virih iz sedemdesetih let 19. stoletja. V tem času si je Kranjska kmetijska družba pod taktirko odbornika Franca Schollmayrja prizadevala sistematično klasificirati govedo na Kranjskem. Izsledke raziskave je Schollmayr objavil leta 1872 v krajšem tiskanem prispevku z naslovom *Die Rindviehracen von Krain nach den Erhebungen im Jahre 1872 (Goveja plemena po Kranjskem po preiskavanji v letu 1872)*.³² Avtor je leta 1880 objavil tudi delo o državnih prizadevanjih za večanje produktivnosti govedoreje na Kranjskem med 18. in 19. stoletjem, sicer pa je sodeloval pri kmetijskih razstavah, bil član komisije za izsušitev Ljubljanskega barja in dopisni član Fiziokratske družbe v Pragi.³³

Kategoriziranje goveda na Kranjskem je Schollmayr pričel s popisom izbranih vidnih lastnosti obravnavanih živali. Ključna parametra za razločevanje goveda v ločene skupine sta avtorju pomenila barva in vzorec kože, kar zelo spominja na do tedaj običajno razvrščanje goveda med kmeti in uradniki.³⁴ Izsledki raziskave na Kranjskem prikazujejo barvno raznovrstno govedo, med pripadniki vrste je avtor navedel barve kožuhov živali, ki so segale od odtenkov bele in svetlosive, različnih pridihov bež barve, rdeče, rjave, temnejših odtenkov sive in črne barve.³⁵

Schollmayr leta 1872 na Kranjskem po lastnih besedah ni uspel identificirati kranjskih plemen goveda: »Kar zadeva tip ali določeno pleme z vidno enotnostjo, tega kljub vsem raziskavam in preiskavam ni mogoče dognati.«³⁶ Vzrok za večjo raznovrstnost oziroma odsotnost posebnih enotnih skupin goveda na Kranjskem je avtor pripisal živinorejskim praksam kranjskega kmečkega prebivalstva – zlasti križanju lokalnega goveda z drugimi podskupinami goveda, najsi jih je Schollmayr smatral za plemenske, kot je pojmoval *murcidolsko* (*Mürzthaler*), *belansko* (*Möllthaler*), *marijadvorsko* (*Mariahofer*) in *pincgavsko*

³² Franz Schollmayr, *Die Rindviehracen von Krain nach den Erhebungen im Jahre 1872* (1872). Prispevek je bil v slovenščini in nemščini natisnjen tudi v: *Naznanila* 1871, zv. 1 (1871): 44–59.

³³ Gl. Franc Schollmayr, *Versuche zur Hebung der Rindviehzucht in Krain von 1771 bis 1877* (Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1880); *Slovenski biografski leksikon 1925–1991*, s. v. »Schollmayer, Franc (1826–1891)«.

³⁴ Gl. Pavkovič, »Govedo«, 37–66.

³⁵ Schollmayr, *Rindviehracen von Krain*, 3–4.

³⁶ Schollmayr, 1; slovenska predloga za nemško objavo v: SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Goveja plemena po Kranjskem*.

(*Pinzgau*) govedo, ali pa za plemensko neopredeljene lokalne primerke in primerke iz Hrvaške, Slavonije in Bosne.³⁷ Kot ključni parameter za klasifikacijo goveda po plemenih je avtor torej razumel obstoj skupin živali z določeno mero vidne enotnosti, ki bi skupino v izbranih obrisih ustrezno ločila od drugih skupin iste vrste. Z zapisanimi interpretacijami razlogov za obstoj raznovrstnih skupin goveda pa je avtor vzpostavil tudi tesno povezavo med živinorejskimi principi parjenja in pasemsko klasifikacijo kmetijskih živali.

Glede na izsledke raziskave je bilo Kranjsko govedo vendarle mogoče razvrstiti v določene razpoznavne skupine. Avtor je kranjsko govedo razdelil v pet kvalitativno opredeljenih skupin: 1) mešanci belega, rumenega in rdečega deželnega goveda z *murcidolskim* plemenom, 2) mešanci deželnega goveda z *marijadvorskim* plemenom, 3) mešanci deželnega goveda vseh tipov in velikosti z izvirnim *pinzgavskim*, *pongavskim* in *belanskim* plemenom, 4) mešanci s črnim *holandskim* plemenom in 5) mešanci z malim bosanskim gorskim govedom *buša*. Iz zapisanega lahko izluščimo tri različne kategorije, ki jih je avtor uporabil za razvrščanje: mešano govedo, deželno govedo in plemensko govedo. Večino goveda na Kranjskem je Schollmayr torej imel za mešane potomce parjenja med uvoženim plemenskim govedom in lokalnim deželnim govedom, slednje ni bilo podrobneje opredeljeno kot plemensko, temveč je bilo razvrščeno po barvah in pojmovano s kategorijo »rod« (*Schlag*).³⁸ V tem je Schollmayrjev sistem zrcalil tedanje razumevanje pasem med kmetijskimi strokovnjaki, saj potomcev iz parjenja različnih pasem in rodov goveda ni pojmoval kot pripadnike nove pasme, temveč kot drugačno kategorijo »mešancev«.

V nadaljevanju je avtor zapisal, da na Kranjskem ni našel nikakršnih sledi o plemenskem razvrščanju goveda. Ni odkril, da bi kmetje, njihovi očetje ali dedi za govedo kadarkoli uporabljali poimenovanja, ki bi nakazovala na njegovo plemensko klasificiranje. Glede na raziskavo so poimenovanja in razvrščanja kranjskega goveda med kmečkim prebivalstvom odražala zlasti barve in vzorce kože. Kar so na nekaterih območjih živinorejci smatrali za plemensko govedo,

³⁷ Schollmayr, 2.

³⁸ V arhivskem gradivu Kranjske kmetijske družbe sta dva rokopisa Schollmayrjevega besedila, eden v nemškem, drugi v slovenskem jeziku. Primerjava obeh verzij pokaže, da je bil termin »Landvieh« ponekod preveden s pridevnikom »kmečka« in drugje s pridevnikom »deželna« živina. SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Goveja plemena po Kranjskem*.

je po vpeljavi v nova okolja izgubilo plemensko identiteto in bilo vpeto v lokalni sistem klasificiranja. Schollmayr je navedel pripetljaj z govedom *murcidolskega* in *marijadvorskega* plemena, ki ga je kranjsko kmečko prebivalstvo po nakupu prenehalo prepoznavati kot *murcidolsko govedo*, temveč ga je poimenovalo po barvi, denimo »sivka« ali »dimka«. ³⁹ Opisano po eni strani ponazarja poizkus iskanja obstoječih uveljavljenih kategorij goveda, ki bi jih bilo potencialno moč vpeti v plemenski sistem klasificiranja, po drugi strani pa vsled različnih parametrov za razvrščanje nakazuje na razkorak med vzporednima režimoma klasificiranja različnih družbenih skupin.

Schollmayr je ob neuspeli plemenski opredelitvi izvirnega kranjskega goveda na koncu prispevka navedel 21 kmečkih kategorij za govedo, temelječih na barvah in vzorcih dlake ali obliki rogov ali velikosti trupov. Med *buše* so kmetje na Kranjskem šteli tudi majhno govedo vseh različnih barv kožuha, ki so izšli iz parjenja izvirnega goveda kategorije *buša* z drugimi kategorijami goveda. Schollmayr poudarja, da so te potomce kmetje šteli med *buše* zaradi njihove majhnosti, kljub križanju in posledični »delni čistosti« (*theils rheines*) takšnega goveda. ⁴⁰ Kot je mogoče interpretirati iz Schollmayrjevega zapisa, kmečke klasifikacije niso bile vezane na koncepte čistosti, temveč na določene – bržkone ohlapnejše vrednotene – vidne lastnosti. Kar je z vidika kranjskega kmečkega prebivalstva vsled svoje velikosti in deloma razpoznavnih vidnih lastnosti spadalo v kategorijo goveda *buša*, je bilo pri Schollmayrju označeno za mešano govedo, saj je odstopalo od koncepta čistosti in tako ni ustrezalo njegovi definiciji goveda *buša* in definiciji pasme, ki so jo skušali uveljaviti kmetijski strokovnjaki. V tem je razvidna ena izmed platí glavnega argumenta prispevka, ki poudarja odmike modernega pasemskega klasificiranja od obstoječih laičnih sistemov razvrščanja. Nepoznavanje parametrov za klasificiranje lahko vodi do napačnih zaključkov o lastnostih nekih kategorij, celo o njihovem izvoru. Ko zgodovinski viri pišejo o govedu tipa *buša* se je torej nujno vprašati: o kateri kategoriji goveda tipa *buša* pišejo? O *buši* v skladu z definicijo kmetijskih strokovnjakov ali kmečkega prebivalstva? Pri tem pa verjetno velja, da bi kmetje kot *buše* prepoznali vse ali večino goveda, ki so ga kot *buše* opredelili kmetijski strokovnjaki, saj gre pri strokovni kategoriji za ožjo kategorijo. Obratno, kot je pokazal primer s Schollmayrjem, ne velja.

³⁹ Schollmayr, *Rindviehracen von Krain*, 5.

⁴⁰ Schollmayr, 5–7.

Predstavljena epizoda klasificiranja podčrtuje tudi drugo plat osrednjega argumenta prispevka o tesni prepletenosti klasificiranja in živinorejskih principov parjenja, ki so jih oblikovale obstoječe materialne okoliščine. Regionalne ekonomske razmere so kmečko prebivalstvo vodile v kupovanje in vpeljevanje goveda iz Hrvaške, Slavonije in Bosne na Kranjsko. To govedo so po besedah Schollmayrja med drugim uporabljali za parjenje z lokalnim govedom, kar naj bi bil eden izmed razlogov za pestrost kranjskega goveda. Sočasno je avtor govedo na Kranjskem opisal tudi kot potomce križanja z uveljavljenimi pasmami, ki jih je za namene parjenja uveljavljala Kranjska kmetijska družba s finančno podporo državnih oblasti ob koncu 18. stoletja.⁴¹ V takšnih živinorejskih okoliščinah je kmetijski strokovnjak Schollmayr v skladu s principi sistema razvrščanja, ki je bil osnovan za klasificiranje enotnih skupin goveda, obravnavane živali klasificiral v nepasemske skupine mešanega goveda.

Državno navodilo za popis stanja govedoreje

Samostojna pasemska razvrščanja goveda v posameznih habsburških deželah so v sedemdesetih letih 19. stoletja prerasla v enotno in sistematično klasificiranje na državni ravni, ki ga je oblikovala državna oblast. Ta je kategoriziranje standardizirala z uvedbo enotnih metod in ga institucionalizirala s podreditvijo postopka državnim organom. Kmetijskim strokovnjakom je dodelila ključno vlogo izvrševalcev klasificiranja, s čimer so ti postali legitimne avtoritete v vprašanjih pasemskega razvrščanja v državi.

Leta 1874 je bilo na Kranjsko kmetijsko družbo v Ljubljani naslovljeno *Navodilo za preiskave o vrednosti avstrijskih plemen goveda (Instruktion zu den Erhebungen über den Nutzwert der Österreichischen Rinderracen)*, ki je usmerjalo izvedbo raziskav govedoreje in klasificiranja goveda v Habsburški monarhiji.⁴² Avtorstvo besedila ni podrobneje opredeljeno, nad projektom je bdela ministrski svetovalec dr. Lorenz s skupino profesorjev s *Hochschule für Bodenkultur* na Dunaju. Pod besedilom je podpis cesarsko-kraljevega ministra za kmetijstvo. Državno navodilo

⁴¹ Za vpeljevanje tujih bikov za zaskoke v drugi polovici 18. stoletja gl. Umek, »Kranjska kmetijska družba«, 18–19; za vpeljevanje bikov od začetkov 18. stoletja do sedemdesetih let 19. stoletja gl. Schollmayr, *Versuche zur Hebung*, 5–15.

⁴² Ideje za popis so se začele osnovati že leta 1870. Gl. Ferdinand Kaltenegger, *Rinder der österreichischen Alpenländer: Oberinnthaler und Lechthaler Typus* (Dunaj: Verlag von Faesy & Frick, Kais. Königl. Hofbuchhandlung, 1879), 2.

ob poenotenju deželnih sistemov klasificiranja ponazarja tudi širšo namenskost klasificiranja, s čimer poudarja vplive državne ekonomske politike na oblikovanje in vpeljavo pasemskega sistema klasificiranja, ki v državnem okviru postane pozorno še na nekatere druge lastnosti. Po državnem navodilu poglavje analizira izvedbo navodila za razvrščanje na delu Kranjske. Slednje zarisuje podrobnejši potek klasificiranja z načini izbire kmetij in živali za klasifikacijo ter predstavlja dodaten razvoj v načinih klasificiranja in konceptu pasme do konca 19. stoletja.

Kategorizacija goveda ni bil temeljni namen državne raziskave. Vendarle pa so imele državne oblasti podrobnejše kategoriziranje skupin goveda za prvi korak za izboljšanje govedoreje, kot so se izrazili. Kot ključnega so videli popis oziroma opredelitev posamičnih tipov goveda in njihovih produkcijskih zmožnosti. »Najprej nam mora biti jasno, katera plemena in rodovi so primerni za vsako naravno ali gospodarsko območje«, so zapisali in naprej pojasnili: »za vsak stabilen gospodarski sistem je najbolj primeren zgolj določen tip goveda ali največ majhna skupina tipov goveda [...]. Ravno povezave gospodarskih razmer na eni strani in govejih rodov na drugi strani so bile doslej premalokrat upoštevane.«⁴³ Razvrščanje goveda in opisovanje njegovih lastnosti je ministrstvo opisalo kot eno izmed najpomembnejših nalog, ki je ključna za smotrno izvedbo administrativnih ukrepov, kot sta sistem nagrajevanja kakovostnih živali in razdeljevanje plemenskih bikov za parjenje. V predstavljenih pojasnilih lahko vidimo smotre vpeljave enotnega režima pasemskega razvrščanja in definiranja pasem v državi ter učinke ciljev kategorizacije na kategoriziranje. Bistveni razvoj je videti v spremembi fokusa opredeljevanja pasem, ki se je usmerilo v popisovanje produkcijskih lastnosti obravnavanih plemen in rodov.

Ministrstvo za kmetijstvo je poudarjalo, da prebivalstvo svojega lokalnega goveda večinoma ne razločuje po plemenih ali rodovih, zgolj po barvah in krajih nakupa, kmečkemu življu pa povečini niso znane niti lastnosti že definiranih pasem goveda v državi – podobno kot je za Kranjsko ugotavljal Schollmayr.⁴⁴ »Umeščanje, razmejevanje in spoznavanje« (*Stellung, Begrenzung und Kennzeichen*) plemen po besedah dokumenta ni bilo dobro razširjeno niti med splošnim prebivalstvom niti med izobraženimi deželnimi gospodarji in nekaterimi avtorji

⁴³ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Instruction zu den Erhebungen über den Nutzwert der österreichischen Rinderracen*.

⁴⁴ Gl. poglavje »Popis plemen goveda na Kranjskem«.

živinorejskih del.⁴⁵ Moderno pasemsko klasificiranje v tem času torej ni bilo razširjeno niti na Kranjskem niti v drugih delih Habsburške monarhije. In to ne le med kmečkim, temveč tudi med izobraženim delom prebivalstva. V takšnih razmerah je bil namen *Navodila* jasen. Ministrstvo za kmetijstvo je predstavljeno vednost pasemskega razvrščanja pojmovalo kot gospodarsko smotrni sistem razvrščanja, ki se mora razširiti in uveljaviti med vsemi sloji prebivalstva in nadomestiti obstoječe sisteme razločevanja po barvah in krajih nakupa.

Delo je bilo podrobneje opredeljeno kot terensko raziskovanje goveda v različnih okoljih, s pregledom številnih kmetijskih gospodarstev. Na vsakem območju naj bi popisali lastnosti obstoječih rodov (*Schläge*). Raziskava ministrstva za kmetijstvo je bila nadalje namenjena popisovanju meritev linearnih dimenzij za izračun telesnih mer, ki so podrobneje opredeljevala lastnosti živali v raziskanih okoljih. Med drugim so predpisali merjenje višine ob vihru, razdalje od repa do vihra, dolžine med vihrom in kolenom ter kolenom in tlemi. Dokument je predpisoval tudi ocenjevanje oblike glave in rogov, merjenje širine čela, širine ust, postavitve rogov in opis njihove barve, posebej na konicah (slika 2).⁴⁶ S podrobnejšim popisom metod za merjenje je bila poenotena praksa klasificiranja za celotno obravnavano ozemlje habsburških alpskih dežel. Takšna standardizacija je bila pomembna zaradi primerljivosti podatkov in uspešnega izvajanja državne ekonomske politike na širšem državnem ozemlju.

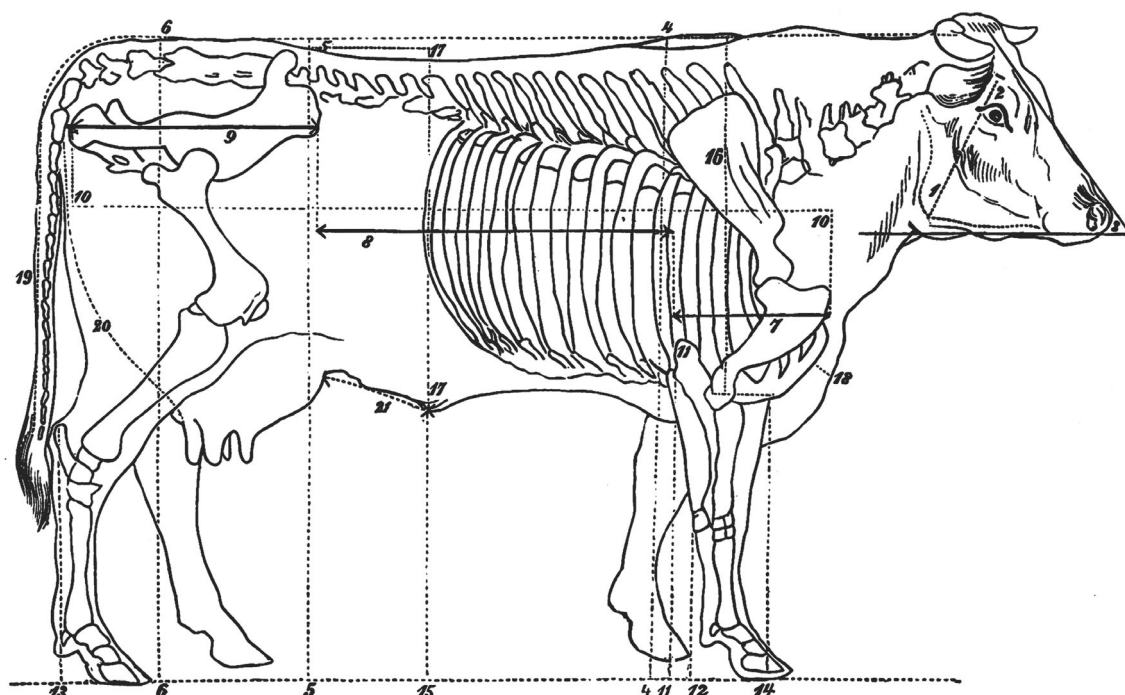
Ministrstvo za kmetijstvo je območje popisovanja razdelilo na posamična okolja: (1) Alpe, (2) zgornje donavske dežele, (3) Češko in Moravsko do Beskidov, (4) Karpate in Beskide, (5) poljsko hribovje in ravnine, ter slednjič (6) v veliki meri Kraško ozemlje – Notranjsko, Istro in Dalmacijo. Razširjenost klasificiranih skupin goveda bi v zadnji fazi predstavili tudi na zemljevidu.⁴⁷

Rezultati izvedenih raziskav so bili objavljeni v obsežni zbirki *Rinder der Österreichischen Alpenländer*, začeni z obravnavo goveda na Tirolskem leta 1879 in zadnjim delom za govedo na območju Štajerske in Koroške, ki je izšlo leta 1906.

⁴⁵ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Instruction zu den Erhebungen über den Nutzwert der österreichischen Rinderracen*.

⁴⁶ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Instruction zu den Erhebungen über den Nutzwert der österreichischen Rinderracen*.

⁴⁷ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Instruction zu den Erhebungen über den Nutzwert der österreichischen Rinderracen*.

Slika 2: Shema za merjenje linearnih dimenzij za izračun izbranih telesnih razmerij za pasemsko klasificiranje v uvodu prve knjige o govedu v alpskih deželah, ki je izšla na podlagi obravnavanega načrta raziskave. Kaltenegger, *Rinder der österreichischen Alpenländer*, 17.

Izsledke so uporabili tudi za izdelavo albuma pasem goveda v avstrijskih alpskih deželah, v katerem je bilo objavljeno 18 državnih pasem goveda z njihovimi opisi, vključno s produktivnimi sposobnostmi (opredelitev sposobnosti vleke, pridelava mleka in mesa) in prilagojenostjo na določena okolja.⁴⁸ Ti opisi pasem se tesno skladajo s fokusom na gospodarske lastnosti goveda, ki jo je predvidevalo *Navodilo*.

171

Govedo na Kranjskem je po navodilu ministrstva raziskal kmetijski strokovnjak Franc Povše, profesor kmetijstva na deželni kmetijski šoli v Gorici in član

⁴⁸ Ferdinand Kaltenegger, *Album der Rinder-Racen der österreichischen Alpenländer* (Dunaj: Frick, 1896). Za opozorilo na album in njegovo posredovanje se zahvaljujem Corentinu Gruffatu. Za podrobnejšo obravnavo albuma gl. njegov članek, ki je v procesu objave v *Yearbook for the History of Global Development*.

Kranjske kmetijske družbe. Rezultate svojih raziskav na območju gorenjskih sodnih okrajev Ljubljana, Brdo, Kamnik, Kranj, Škofja Loka, Tržič, Radovljica in Kranjska Gora je v obliki poročila naslovil na glavni odbor Kranjske kmetijske družbe 20. septembra 1875.⁴⁹ Še isto leto so bili izsledki Povšetovih raziskav objavljeni v *Novicah*, zbrano gradivo pa je služilo za pripravo tiskane publikacije o govedu na Krasu in v Primorju, ki je izšlo leta 1893.⁵⁰

Podrobnosti raziskave goveda niso znane, Povšetov ključ za izbiro kmetijskih gospodarstev, ki jih je analiziral, ni pojasnjen. Vendarle lahko v tiskani izdaji na več mestih beremo, da je avtor raziskavo osnoval zlasti na kmetijah velikih živinorejcev, saj je sodil, da so na Kranjskem ravno ti močnejše vplivali na oblikovanje goveda.⁵¹ Znatno pozornost velikim živinorejskim kmetijam v raziskavi potrjuje tudi poročilo Kranjski kmetijski družbi. Zdi se, da je avtor v nekaterih krajih obiskal zgolj hleve veleposestev. Za območje Rudnika, Šmarja in Grosupljega je v poročilu opisano zgolj govedo v graščinah Grosuplje, Boštanj in Iška.⁵²

V ljubljanskem sodnem okraju je Povše opisal »kranjski rod goveda« (*Kraimerischer Landschlag*), ki ga je opredelil kot produkt »pomešanja krvi« *murcidolskega* in *marijadvorskega goveda*. V tem sodnem okraju je izpostavil živino v Štepanji vasi, Spodnji in Zgornji Hrušici, Dobrunjah, Sv. Lenartu, Vogljah in Kašlju, kjer so glede na zapis redili zelo raznoliko, a vendarle lepo govedo, saj naj bi kmetje že dalj časa svoje krave gonili na zaskok k bikom iz graščine Fužine (*Kaltenbrunn*).⁵³ Povše je obiskal tudi to graščino, ki jo je do svoje smrti v letu raziskave upravljal dolgoletni predsednik Kranjske kmetijske družbe in veleposestnik Fidelij Terpinc.⁵⁴ Opredelitev kranjskega goveda kot raznovrstne-

⁴⁹ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Slavni glavni odbor*.

⁵⁰ Franc Povše, *Rinder der Karst- und Küstenländer* (Dunaj: Verlag von Wilhelm Frick, 1893). Gl. op. 19 v Štefančič, *Začetek in razvoj veterinarstva*, 17.

⁵¹ Povše, *Rinder der Karst- und Küstenländer*, viii.

⁵² SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Slavni glavni odbor*.

⁵³ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Slavni glavni odbor*.

⁵⁴ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Slavni glavni odbor*; o govedoreji na graščini Fužine glej tudi Povše, *Rinder der Karst- und Küstenländer*, 61. O Fideliju Terpinu gl. *Slovenski biografski leksikon 1925–1991*, s. v. »Fidelis Terpinc (1799–1875)«; gl. tudi Janez Bleiweis, *Zgodovina ces. kralj. Kranjske*

ga kmečkega rodu in ne kot ločenega plemena ali člana drugega plemena se po eni strani sklada s Hlubekovimi in Schollmayrjevimi praksami klasifikacije, ki živali mešanega izvora niso pojmovala kot ločene pasme. Po drugi strani pa v Povšetovi klasifikaciji kranjski rod ni bil definiran kot tretja kategorija mešancev, temveč kot deželni rod. Križanje je v njegovem sistemu torej lahko proizvedlo deželni rod goveda.

Povše je podrobneje opisal tudi govedo v okrajih Kranjska Gora in Radovljica, ki ga je po lastnih besedah uspel opredeliti zaradi dovoljšnje podobnosti živali. Navedel je dva tipa takšnega goveda: (1) rdečo in rdeče-belo živino ter (2) belo (plavkasto) živino.⁵⁵ Govedu iz tega okolja je Povše v tiskani objavi raziskave namenil samostojno poglavje. Poimenoval ga je kot *bohinjsko govedo* (*Wocheiner Rind*) iz okraja Radovljica. V prejšnjih časih naj bi bilo po njegovih besedah v teh krajih zlasti rjavorumeno in mlečno belo govedo, ob koncu 19. stoletja pa so zaradi parjenja z *murcidolskimi* biki kožuhi goveda začeli pridobivati na rdečkasti barvi. Povše je ob koncu 19. stoletja *bohinjsko govedo* opisal kot dokaj enotno. Pri tem pa izrecno poudaril, da kljub enotnosti o navedenem govedu ni mogoče govoriti kot o ločenem plemenu.⁵⁶

Glede na Povšetove zapise o *bohinjskem govedu* lahko izluščimo več točk razhajanja s predhodnim pojmovanjem pasem. Prvič, Povše tega goveda kljub križanju ni vstavil v skupino »mešancev«, obravnaval ga je kot ločeno enotno kategorijo, čeravno ne kot pasemsko kategorijo. In drugič, izvor oziroma »čistost« živali sta spremenila svojo vlogo v sistemu klasificiranja. Če v Hlubekovem in Schollmayrjevem sistemu govedo mešanega izvora ni bilo opredeljeno kot pleme, niti kot rod, temveč kot tretja kategorija »mešancev«, saj naj bi se takšne živali skozi čas prilagodile okolju in se preobrazile v pleme, ki se je razvilo v takšnem okolju, pa lahko v dve desetletji mlajšem Povšetovem sistemu vidimo nastanek nove kategorije *bohinjskega goveda*, ki ga je avtor opisal kot

173

kmetijske družbe s statističnim popisom kmetijstva na Kranjskem (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1855), 15; Nataša Budna Kodrič, *Korespondenca Jožefine in Fidelija Terpinc (1825–1858)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2018).

⁵⁵ SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere), *Slavni glavni odbor*.

⁵⁶ »Wenn schon das Wocheiner Rindvieh in Allgemein ziemlich gleichartig beschaffen ist, so kann doch wohl von einer besonderen Race nicht gesprochen werden«. Povše, *Rinder der Karst- und Küstenländer*, 56.

rezultat križanja lokalnega goveda z *murcidolskim* govedom. Dopuščanje možnosti ustvarjanja novih rodovnih kategorij s križanjem obstoječih živali kaže na nadaljnji razvoj sistema razvrščanja in na spremembe v razumevanju kategorij kmetijskih živali ob koncu 19. stoletja.⁵⁷

Sklepi

Klasifikacijo kmetijskih živali oblikujejo nameni živinoreje in načini izkoristka teh živali. V obdobju med poznim 18. in poznim 19. stoletjem so se pod vplivi živinorejskih principov parjenja in ekonomskih razmer, kot so mednarodni sejmi in razvoj državne ekonomske politike, razvili moderni sistemi klasificiranja kmetijskih živali. Razvoj je opazen zlasti na ravni metod. Moderno pasemsko razvrščanje se je oblikovalo z razvojem živinorejskih tehnik parjenja za rejo živali predvidljivih dednih in enotnih zunanjih lastnosti ter z uveljavitvijo in institucionalizacijo izbranih kriterijev za pasemsko razvrščanje.⁵⁸ Za razumevanje obstoječih pasemskih kategorij je torej po eni strani nujno raziskati parametre in metode za klasificiranje in po drugi strani analizirati živinorejske tehnike ter materialne razmere okolja, v katerem je bilo izvedeno klasificiranje.

Vzporedno raziskovanje metod za klasificiranje in zgodovinskega oblikovanja lastnosti klasificiranih živali razkriva razlike med določenimi sistemi klasificiranja, ki lahko na videz – zlasti na terminološki ravni – delujejo enaki oziroma vsaj zelo podobni. Kot je bilo v prispevku prikazano z obravnavo goveda kategorije *buša*, so tako kmetijski strokovnjaki kot tudi kmetje na Kranjskem ta izraz uporabljali za opisovanje določenih lokalnih in tujih skupin goveda, vendar pa sta se definiciji teh dveh različic kategorije *buša* bistveno razlikovali. Kmečka kategorija je bila ohlapnejša in je pod kategorijo štela tudi številne »mešane« potomce iz reje z *bušami* in drugimi tipi goveda, ki jih kot *buše* niso spoznali kmetijski strokovnjaki.

Pasemsko razvrščanje goveda v alpskih avstrijskih deželah in slednjič tudi na Kranjskem se torej ni razvijalo v praznini. Schollmayr in državno *Navodilo* za popis goveda v avstrijskih alpskih deželah opisujeta obstoječe režime klasificiranja

⁵⁷ Za primer takšnega pojmovanja pasem gl. delo s konca 19. stoletja in njegovo ločevanje pasem na »naravne« in »umetne«, Dular, *Umna živinoreja*, 13–14.

⁵⁸ Zelinger, »Race and Animal-Breeding«, 374.

goveda med lokalnim kmečkim prebivalstvom, ki je živali klasificiralo na podlagi barv kožuha in/ali oblik rogov in/ali velikosti trupov. Sistem pasemskega razvrščanja goveda se je razvijal v odnosu do sočasnih oblik kmečkega klasificiranja goveda. Od tega razvrščanja se je moderni pasemski sistem skušal distancirati in se ustaliti z metodami opisovanja, merjenja ter prepoznavne izvora, ki so služile opredelitvi posameznih pasem.

Konkretne lokalne razmere na Kranjskem so kmetijske strokovnjake vodile v klasificiranje goveda v kategorijo »mešancev« in kasneje »rodov«, saj je kranjsko govedo odstopalo od uveljavljenih parametrov koncepta pasme, kot so ga razumeli kmetijski strokovnjaki. Ti so rezultate razvrstitve deželne goveda v mešane skupine pripisovali živinorejskim praksam večinskega kmečkega prebivalstva, ki je z dopuščanjem ali spodbujanjem parjenja raznolikega goveda sooblikoval raznolike potomce, ki jih raziskovalci zaradi njihovih raznovrstnih lastnosti niso klasificirali v pasemske skupine.

Pasemsko klasificiranje so prevzeli in ga s tem institucionalizirali državni organi, ki so oblikovali pasemsko klasificiranje, dodelili glavno vlogo kmetijskim strokovnjakom, in definiranje pasem usmerili v pozornejše popisovanje produkcijskih spodobnosti obravnavanih pasem. Državne pasme so skušali dodatno uveljaviti z objavo albuma, ki je nazorno prikazoval lastnosti obstoječih državnih pasem in njihovo prilagojenost na različna gospodarska in okoljska območja.

Na podlagi predstavljenega lahko klasificiranje kmetijskih živali razumemo kot praktično rešitev za družbeni problem prizadevanj po usmerjanju rentabilnosti živinoreje. Osnovna vprašanja, ki služijo za razvrščanje, kot so npr. vprašanja po izvoru kategoriziranih živali ali po njihovih določenih produkcijskih sposobnostih, so osnovana in uveljavljena kot ključna vprašanja za razvrščanje glede na konkretne družbene zahteve. S tem je povezana tudi vloga posameznikov, v obravnavanem primeru kmetijskih strokovnjakov, ki so spoznani za avtoritete za podajanje odgovorov na vprašanja o klasifikaciji kmetijskih živali. Razvoj sistemov vednosti je torej na ta način povezan s spremembami konkretnih družbenih razmer.

Izjava o raziskovalnih podatkih

Za podporo tej raziskavi niso bili pridobljeni ali analizirani nobeni novi podatki.

Viri

Arhivski viri

SI AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani:

- škatla: V2 (1822–1890), Viehzucht (Zuchtstiere),
- škatla: 3, fasc. A5 (1834–1906), Poljedelska šola (Ackerbauschule),
- škatla: 5, fasc. A6 (1851–1890), Ausstellungen (London 1851, Pariz 1855, ...).

Objavljeni viri

Bleiweis, Janez. *Nauk o umni živinoreji*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1871.

———. *Nauk od reje domače živine*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1858.

———. *Zgodovina ces. kralj. Kranjske kmetijske družbe s statističnim popisom kmetijstva na Kranjskem*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1855.

Dular, Franjo. *Umna živinoreja: slovenskim gospodarjem v pouk, II. knjiga, O pasmah in umni reji domače živine*. Celovec: Tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celovcu, 1895.

Govekar, Franc. *Umni živinorejec s posebnim ozirom na govedje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1872.

Hlubek, Xaver Franz. *Die Landwirthschaft des Herzogthumes Steiermark als Festgabe für die Mitglieder der X. Versammlung Deutscher Land- und Forstwirthe, nach den Eingaben der Filialen der K. K. Steiermärkischen Landwirthschafts-Gesellschaft*. Graz: J. A. Kienreich, 1846.

———. *Die Landwirthschaftslehre in ihrem ganzen Umfange nach den Erfahrungen und Erkenntnissen der letztverflossenen 100 Jahre. Zweiter Band*. Dunaj: L. W. Seidel, 1853.

Naznanila 1871. Zv. 1. Ljubljana: Tisk Blaznikov, 1873.

Naznanila 1877. Ljubljana: Tisk Blaznikov, 1877.

Kaltenegger, Ferdinand. *Album der Rinder-Racen der österreichischen Alpenländer*. Dunaj: Frick, 1896.

———. *Rinder der österreichischen Alpenländer: Oberinnthaler und Lechthaler Typus*. Dunaj: Verlag von Faesy & Frick, Kais. Königl. Hofbuchhandlung, 1879.

Povše, Franz. *Rinder der Karst- und Küstenländer*. Dunaj: Verlag von Wilhelm Frick, 1893.

Schollmayr, Franz. *Die Rindviehracen von Krain nach den Erhebungen im Jahre 1872*. 1872.

———. *Versuche zur Hebung der Rindviehzucht in Krain von 1771 bis 1877*. Ljubljana: l. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1880.

Zalokar, Janez. *Umno kmetovanje in gospodarstvo*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1854.

Združenje rejcev avtohtonega cikastega goveda v Sloveniji. »Rejski program za cikasto govedo«. Govedo.si, dostopano 3. 8. 2024. https://www.govedo.si/files/cpzgss/knjiznica/RP/CK_dopolnitev_2019.pdf

Literatura

Alexander, Will. »Eugenics and Animal Science: Two Birds of a Feather or a Horse of a Different Color«. *The Alexandrian* 3, št. 1 (2014): 6–16.

- Baskar, Bojan. »Mesto kmetijskih živali v 'večvrstni etnografiji'«. *Svetovi: revija za etnologijo, antropologijo in folkloristiko* 1, št. 2 (2023): 16–31. <https://doi.org/10.4312/svetovi.1.1.2>.
- Blasco, Augustin. »Animal Breeding Methods and Sustainability«. V: *Animal Breeding and Genetics: A Volume in the Encyclopedia of Sustainability Science and Technology, Second Edition*, uredil Matthew L. Spangler, 5–25. New York: Springer, 2022.
- Borneman, John. »Race, Ethnicity, Species, Breed: Totemism and Horse-Breed Classification in America«. *Comparative Studies in Society and History* 30, št. 1 (1988): 25–51. <https://doi.org/10.1017/S0010417500015036>.
- Britovšek, Marijan. *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Bruckmüller, Ernst. »The Agricultural Society of Vienna and its Connections to Southern and Western Europe Between 1812 and 1857«. *Acta Histriae* 28, št. 2 (2020): 279–96. <https://doi.org/10.19233/AH.2020.15>.
- Budna Kodrič, Nataša. *Korespondenca Jožefine in Fidelija Terpinc (1825–1858)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2018.
- Clutton-Brock, Juliet. *A Natural History of Domesticated Mammals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Cooley, Mckenzie. *The Perfection of Nature: Animals, Breeding, and Race in the Renaissance*. Chicago: University of Chicago Press, 2022.
- Da Cal, Enrique Ucelay. »The Influence of Animal Breeding on Political Racism«. *History of European Ideas* 15, št. 4–6 (1992): 717–25. [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(92\)90083-O](https://doi.org/10.1016/0191-6599(92)90083-O).
- Derry, Margaret E. *Made to Order: The Designing of Animals*. Toronto: University of Toronto Press, 2022.
- . *Masterminding Nature: The Breeding of Animals, 1750–2010*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.
- . »Purity: Its Role in Livestock Breeding and Eugenics, 1880–1920«. *Agricultural History* 97, št. 4 (2023): 580–609. <https://doi.org/10.1215/00021482-10795875>.
- Dinzelbacher, Peter. »Mittelalter«. V: *Mensch und Tier in der Geschichte Europas*, uredil Peter Dinzelbacher, 181–293. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2000.
- Farber, Paul L. »Buffon and the Concept of Species«. *Journal of the History of Biology* 5, št. 2 (1972): 259–84. <https://doi.org/10.1007/BF00346660>.
- Foucault, Michel. *Besede in reči: arheologija humanističnih znanosti*. Prevedla Samo Tomšič in Ana Žerjav. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010.
- Heitholt, Ulrike. »Schön ist, was Schönes leistet'. Zum Zusammenspiel von Körperform, Gesundheit und Leistungsfähigkeit in der Rinderzucht des 19. Jahrhunderts«. *Body Politics. Zeitschrift für Körpergeschichte* 11, št. 15 (2023): 89–109.
- Kimmelman, Barbara A. »The American Breeders' Association: Genetics and Eugenics in an Agricultural Context, 1903–13«. *Social Studies of Science* 13, št. 2 (1983): 163–204. <https://doi.org/10.1177/030631283013002001>.

- Landry, Donna. »Habsburg Lipizzaners, English Thoroughbreds and the Paradoxes of Purity«. V: *Horse Breeds and Human Society: Purity, Identity and the Making of the Modern Horse*, uredili Kristen Guest in Monica Mattfeld, 27–49. London: Routledge, 2020.
- Martini, Wolfram, Jochem Küppers in Manfred Landfester. »Griechische Antike«. V: *Mensch und Tier in der Geschichte Europas*, uredil Peter Dinzelbacher, 29–86. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2000.
- Novak, Vilko. »Živinoreja«. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, uredili Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, zv. 1, 343–94. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970.
- Overton, Mark. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Pavković, Tadej. »Govedo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem v 16. ter 17. stoletju«. Magistrsko delo, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2021.
- Pemberton, Neil, Julie-Marie Strange in Michael Worboys. »Breeding and Breed«. V: *The Routledge Companion to Animal-Human History*, uredila Hilda Kean in Philip Howell, 393–421. New York: Routledge, 2018.
- Ritvo, Harriet. *The Animal Estate: The English and Other Creatures in Victorian England*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
- . *The Platypus and the Mermaid, and Other Figments of Classifying Imagination*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Rosenberger, Gabriel N. »No Scrubs: Livestock Breeding, Eugenics, and the State in the Early Twentieth-Century United States«. *Journal of American History* 107, št. 2 (2020): 362–87. <https://doi.org/10.1093/jahist/jaaa179>.
- Rozman, Franc. »Socialna struktura naročnikov 'Novic' v letu 1845«. *Zgodovinski časopis* 24, zv. 1–2 (1970): 81–89.
- Russell, Nicholas. *Like Engend'ring Like: Heredity and Animal Breeding in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Secord, James A. »Nature's Fancy: Charles Darwin and the Breeding of Pigeons«. *Isis* 72, št. 2 (1981): 162–86. <https://doi.org/10.1086/352717>.
- Selišnik, Irena, in Marta Verginella. »Kmetijske in rokodelske novice in razvoj bralne javnosti«. V: *Janez Bleiweis, Novice in modernizacija slovenske družbe*, uredili Marija Stanonik in Ingrid Slavec Gradišnik, 146–63. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2021.
- Smerdel, Inja. »'Bol si pámetæn ku člóvk,' je rekel volu? O razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta«. V: *Slavenski zbornik*, uredil Janko Boštjančič, 341–79. Vrhnika: Galerija 2, 2005.
- Sušjan, Andrej, in Stanislav Južnič. »The Carniolan Society for Agriculture and Useful Arts 1767–87: Promoting Practical and Theoretical Knowledge Based on Cameralist

- and Physiocratic Ideas». *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 105–27. <https://doi.org/10.1017/S0067237818000115>.
- Stefančič, Ante. *Začetek in razvoj veterinarstva na Slovenskem do prve svetovne vojne = Anfang und Entwicklung des Veterinärwesens in Slowenien bis zum ersten Weltkrieg*. Ljubljana: SAZU, 1966.
- Šalehar, Andrej, et al. *Razvoj pasem domačih živali v Sloveniji: Prvotne, izgubljene in pretopljene pasme*. Rodica: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za zoo-tehniko, 2014.
- Thomas, Keith. *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500–1800*. London: Penguin Books, 1984.
- Timofeeva, Oksana. *Zgodovina živali*. Prevedla Aleksandra Rekar. Ljubljana: Maska, 2019.
- Twine, Richard. *Animals as Biotechnology: Ethics, Sustainability and Critical Animal Studies*. London: Earthscan, 2010.
- Umek, Ema. »Kranjska kmetijska družba: 1767–1787«. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 29, št. 1 (2006): 1–34.
- Valenčič, Vlado. »Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura«. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, uredili Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, zv. 1, 523–56. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Državna založba Slovenije, 1970.
- Vodopivec, Peter. »O kmetijskih družbah na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem v predmarčni dobi«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 48, št. 1 (2008): 7–20.
- Vide Ogrin, Petra, ur. *Slovenski biografski leksikon 1925–1991 (2009)*. Ljubljana: Založba ZRC in SAZU, 2009. Elektronska izdaja. <https://ikz.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-biografski-leksikon-19251991>.
- Wilmot, Sarah. »Breeding Farm Animals and Humans«. V: *Reproduction: Antiquity to the Present Day*, uredili Nick Hopwood, Rebecca Flemming in Lauren Kassell, 397–412. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Wood, Roger J. »The Sheep Breeders' View of Heredity Before and After 1800«. V: *At the Crossroads of Biology, Politics and Culture, 1500–1870*, uredila Staffan Müller-Wille in Hans-Jörg Rheinberger, 229–50. Cambridge: MIT Press, 2012.
- Zelinger, Amir. »Race and Animal-Breeding: A Hybridized Historiography«. *History and Theory* 58, št. 3 (2019): 360–84. <https://doi.org/10.1111/hith.12122>.
- Žan Lotrič, Metka, Andrej Šalehar in Drago Kompan. »Geography of Cika Cattle Breed«. *Acta agriculturae Slovenica* 100, št. 2 (2012): 139–48. <https://doi.org/10.14720/aas.2012.100.2.14413>
- Žigo Jonozovič, Aleksandra. »Problematika terminov 'prostoživeče', 'gojene' in 'rejne' živali v slovenski zakonodaji = The use of terms wild, bred and farmed animals in Slovene legislation«. *Acta agriculturae Slovenica* 90, št. 2 (2007): 97–106. <https://doi.org/10.14720/aas.2007.90.2.14959>.